

A FÖLDRAJZ TÉRSZEMELETÉNEK HULLÁMAI

(Waves of Geography's Spatial Approach)

BENEDEK JÓZSEF

Kulcsszavak:

földrajz térkonceptiók filozófiai meghatározottság tér-idő strukturálás

A tanulmányban nyomon követtük a földrajzi térkonceptiók filozófiába visszanyúló szálait, különösen rámutatva azokra a téves interpretációkra (különösen Wolff és Hettner), amelyek során az abszolút térfogalom domináns pozícióba került. Érdekes módon ezen téves interpretációk csupán a modern geográfia utolsó két évtizedében tudatosultak erőteljesen, elsősorban a kritikai geográfia és az „új geográfiák” (modern kulturális geográfia és modern regionális geográfia) hatására. Bizonyos szociális elméletekre támaszkodva (marxizmus, Giddens integratív elmélete) az abszolút álláspont a földrajzi térről erősen relativizálódott: a tér médiuma és ugyanakkor terméke a cselekvésnek és a társadalmi kapcsolatoknak. Ez a dualista tér-idő strukturálás annyira összefogja a szociális és térstrukturákat, hogy az utóbbiak a társadalmi kapcsolatok és strukturák anyagi formái lesznek. Ennek megfelelően a társadalom a térben válik konkrétummá, a tér maga pedig egy ideológiai és politikai létesítmény. Meg kell jegyeznünk, hogy az objektivitást nem lehet érvényesíteni a tér problémáiban, a tér még mindig szubjektív fogalom marad. Lényeges különbséget kell tennünk a társadalom térkonstrukciói és a természet térkonstrukciói között. Míg az első szubjektumcentrikus és egy társadalomcentrikus geográfia kutatási tárgyát képezheti, addig a második objektumcentrikus és elsősorban a mennyiségi, „erős tudományok”, azaz a természettudományok keretében releváns kutatási tárgy. Az abszolút tér kompetenciái az anyagi világban találhatók, míg a térbeliség a tudat vagy az interszubjektíven létrejött társadalmi világ egyik tartozéka.

Mielőtt rátérnénk a földrajzi térkonceptiók elemzésére, feltétlenül szükséges a filozófiában kialakult térelméletek tisztázása, földrajzi jelentőségük alapján. A filozófiatörténetben a tér problémája több rendszerben követhető. Ez a tény földrajzilag azért jelentős, mert tudományunknak jelenleg is programatikusan megfogalmazott kutatási tárgya a tér. Mivel a földrajz erősen elméletimportáló tudomány, nyilvánvaló, hogy a filozófiai térelméletek erős befolyást gyakoroltak a földrajz mint tudomány megalapozásában és fejlődésében. Tehát a térkérdés tárgyalásával a földrajz episztemológiai alapjaira kérdezzünk rá, a tudomány vélt tárgya után kutatunk. Nyilván nem lehet célunk különböző tudomány-episztemológiai dichotómiák megoldása, viszont tudnunk kell ezek létezéséről és az általuk felvetett problémákról. Maga a térről szóló vita jelenleg aktuális és a pozíciók rendkívül sokszínűek, egészen a tér mint a geográfia tárgyának a tagadásától a tér melletti abszolút elkötelezettségig. Például Werlen szerint (1995) a tér nem lehet a földrajz tárgya, mivel a helyi strukturák a globalizáció következtében már nem helyhez, azaz térhez kötöttek, illetve, mert nem határozhatjuk meg a tér helyét a térben. Erre a koncepcióra, amely a jelenlegi nemzetközi térdiskurzust erősen befolyásolta, visszatérünk.

A következőkben a legjelentősebb filozófiai térkonceptiókat (abszolút versus relatív tér) mutatjuk be, illetve ezeknek a recepcióját és fejlődését különböző földrajzi paradigmák keretében.

A filozófiai tér fogalom

A filozófiában a térről folytatott polémiák, párbeszédok a tér jellegére vonatkozó dilemmára koncentráltak, amelynek alapvető kérdése az, hogy a tér abszolútnak tekinthető-e – egy sajátosságos szerkezettel felruházva – avagy relatív jellegű, azaz a való világ alkotóelemei közti kapcsolat révén jön létre.

Az *abszolút* vagy *szubsztanciális térfelfogás* a *barokk kori racionalizmusban* alakult ki. Jelentős képviselője *René Descartes* (1596–1650), aki elsőként szakított az arisztotelészi hagyományokkal, illetve a skolasztikával. Descartes az időt és a teret olyan kategóriáknak tekintette, amelyek lehetővé teszik a dolgok lényegének megnevezését és osztályozását (*Descartes* 2000), míg a skolasztika a teret test nélküli nemszubsztanciának tekintette. Ezzel szemben viszont a karteziánusi logika értelmezésében – amelyet a „Filozófia alapelvei” (*Principia philosophiae*, 1644) című művében fejtett ki – létezik egy nem teremtet, végtelen szubsztancia (Isten) és két teremtetett szubsztancia: a szellem (gondolkodás), amely kiterjedés nélküli, és a test, az anyag, amely térbeli kiterjedéssel (*extensio*) rendelkezik. Tehát minden testnek kiterjedése van, amely a tér egy meghatározott részét tölti ki, ezáltal azonosulva magával a térrel. A tér meghatározza a dolgok, a tárgyak lényegét, ezeket tartalmazza. A tér önálló entitás, és önmaga is tárgy jellegű, a tárgyakhoz hasonló módon létezik. Ezen anyagi jellegű, abszolút téreszme vált a földrajzi térfelfogás alappil-lérévé, ahogyan azt később még követni fogjuk. Eszerint a tér kizárólagosan fizikai-tér interpretációt kap, mely szerint a tér különálló fizikai entitás, saját struktúrával, a tér hatást gyakorol a benne levő tárgyakra és holisztikus jellegű, azaz több, mint az alkotó tárgyak tulajdonságainak az összessége.

A *relacionalista térkonceptió* ugyanabban a periódusban jelent meg, mint az abszolút-szubsztanciális térszemlélet. A képzetet a szubsztancia elé helyezi, a tér az érzékelés eredménye, nem rendelkezik önálló léttel. A relacionális-idealista térkonceptió eredete *G. W. Leibniz* (1646–1716) térfelfogásában található, aki szerint a tér inkább egy képzet, egy eszme, mint dolog (tárgy) (*Soja* 1985). A tér az egymásmellettiségek, míg az idő az egymásutániságok rendje. Ilyen értelemben a tér fő alaptulajdonsága a tárgyak közötti viszonyban gyökerezik. Leibniz az anyagnak erőt tulajdonít. Az erő alapegysége a monász, amely a többi monással fennálló kapcsolat révén létezik predesztinált módon (*Leibniz* 1994). A monások pontok, pontosabban pontszerű szubsztanciák, erőközpontok komplexuma. Ugyanakkor a monások lelkek, amelyek a „átlelkesülés” különböző stádiumában vannak, a tudatnélkülitől a tudatosig, illetve a legmagasabb szintű stádiumig, Istenig. A monások nem azonosak és nincs kiterjedésük. Végtelenül sok monász létezik, mindegyik saját képzetével, de ennek ellenére ezek harmonikus egységet alkotnak az eredendő elrendezésből kifolyólag. A tér nem objektumként kezelendő, hanem az alkotóelemek közti kapcsolat révén meghatározott, mely alkotóelemeket Leibniz monásként határoz meg. Ez azt jelenti, hogy a tárgyak közti kapcsolatok alkotják a teret, a tér az együttlétek rendjét fejezi ki. Lényegében a monász-konceptió egy hermeneutikus-idiografikus perspektívát képvisel (*Pohl* 1986), azaz kontextuálisat, amely a jelen-

ségek egyediségére alapoz, melyek az egymástól különböző monászok révén öltenek testet. Ettől eltérően a descartes-i térkoncepció holisztikus-nomotetikus jellegével a térbeli jelenségek egyetemességét hangsúlyozza.

Összegezésként elmondható, hogy a racionalizmus keretében két térkoncepció alakult ki: egy abszolút-nomotetikus és egy relacionális-idiografikus. A kettő közötti azonosság az ész, az értelem kihangsúlyozása a megismerési folyamatban, kizárva minden tapasztalatot. Ha megismerésmódszerük azonos, ugyanez nem állítható tartalmi szempontból. Az abszolút térkoncepció a térnek abszolút, anyagi, determinált jelleget tulajdonít, míg a relacionális térkoncepció az egyedi dolgok térkonstituáló tulajdonságát hangsúlyozza.

Az anyagi-abszolút térkoncepció irányvonala tovább élt a felvilágosodás korában kibontakozó *empirizmusban* is. Az empiristák alaptétele szerint a megismerés forrása a tapasztalat, ebből adódóan pedig a fő hangsúlyt a tér anyagi, tapasztalatilag megismerhető oldalára fektették. Annak ellenére, hogy a térre vonatkozó megállapítások több empirista filozófusnál megtalálhatók (J. Locke, D. Hume, G. Berkeley), a legösszeforrottabb elméletet *I. Newton* (1643–1727) dolgozta ki. Newton mechanikáját egy abszolút tér keretei között gondolta el („*Philosophiae naturalis principia mathematica*”, 1687). A newtoni tér egy önálló léttel rendelkező tárgy, amely, akárcsak Descartes-nál, a tárgyakra hat, anélkül, hogy ezek visszahatnának rá. Newton tere anyagi jellegű, amely az emberi tudaton kívül és attól függetlenül létezik. Az összefüggések azáltal bonyolódnak, hogy Newton megkülönböztet egy abszolút és egy relatív teret egyaránt. Míg az elsőt teológiai magyarázza, melyet az Isten ural és megismerhetetlen az emberi értelem számára. A második a megismerés számára hozzáférhető, amely által a térkoncepció valamelyest relativizálódik, bizonyos mértékben a relacionális térkoncepcióra emlékeztet, tévesen, ugyanis a kettő közötti különbség nem a tér abszolút vagy relatív jellegére vonatkozik, hanem arra, hogy a Descartes–Newton rendszerben a tér anyagi, önálló jellegű, míg Leibniz rendszerében kapcsolati (relacionális).

A földrajzra nagy hatással volt *I. Kant* (1724–1804) idealista térelmélete, aki a racionalisták és empiristák közötti ismeretelméleti jellegű ellentéteket igyekezett feloldani. Mindezek természetesen érintették a tér problémakörét is. Kant elutasította mind a relacionális, mind az empirikus megközelítést, és egy új elméletet dolgozott ki a térről. Elméletének alapköveit a „Tiszta ész kritikája” (1787) című művében fejtette ki. Eszerint a tér az időhöz hasonlóan apriori kategória, tehát nem ismerhető meg a tapasztalat útján, kívül esik minden külső tapasztalaton vagy intuíción. A kanti felfogásban a tér egy transzcendentális idea: „A tér semmivé válik, mielőtt kizárjuk bármely tapasztalat feltételét” (Kant 1994, 78). Ugyanebben a műben Kant kifejti, hogy: „Amit a térben az intuíción révén felfogunk, az nem a dolgok tulajdonságainak megnyilvánulása”, és hogy „Azokat, amiket külső tárgyaknak nevezünk, nem egyebek, mint a külső szemléletünk formái” (uo.).

Tehát a kanti térkoncepció elzárkózik úgy az abszolutista pozíciótól (a tér tárgyként létezik), mint a relativistától (a tér mint a tárgyak közti kapcsolatok egésze). Ez az álláspont mégis valamennyire közelebb áll a relativista elmülethez, amelyet bi-

zonyos tekintetben még radikalizál is azáltal, hogy elképzelhetőnek tartja a tárgy nélküli teret. Ezáltal a tér lényegében a megismerés lehetőségének feltételeként egy ideális eszme.

Röviden láthattuk, hogy a 17. és 18. századokban, a földrajz mint önálló tudomány megjelenése előtt két fontos térkonceptió alakult ki a filozófiában, melyek a későbbiekben meghatározták a földrajz tudományelméleti fejlődését. Az idealista koncepció, mely szerint a tér csak a tudatban létezik, a relacionális térszemléletben gyökerezik, Leibniz nevéhez fűződik, és Spinoza, valamint Kant munkásságában folytatódik, majd később a német idealista filozófiában, az életfilozófiában és fenomenológiában. A materiális, abszolút térkonceptiót Descartes dolgozta ki, majd Newton és a pozitivizmus egészítette ki. Ez utóbbi, mint ahogyan látni fogjuk, meghatározó jelentőségre tett szert a földrajzban nem csupán direkt, hanem közvetett úton is, a relacionális térkonceptió téves interpretációja nyomán, a klasszikus és a modern mennyiségi földrajzi paradigmák domináns térkonceptióját képezve.

A kanti eszmék félremagyarázása és ezek következményei a földrajzban

Mint ahogyan számos szerző már rávilágított (például Werlen 1987), a monászmélet téves értelmezése a következő filozófusok nevéhez fűződik: Ch. Wolff (1679–1754) („von den Ansichten der natürlichen Dinge”), J. G. Herder (1744–1803) és G. W. Fr. Hegel (1770–1831). Wolff rendszerezte és publikálta Leibniz műveit, létrehozva a Leibniz–Wolff filozófiai rendszert (Störig 1997). Ebben, eltérően Leibniztól, nem tesz különbséget az organikus és anorganikus világ között, azaz a monások és az élettelen természet között. Leibniz előzőleg világosan elkülönítette ezt a két kategóriát, hangsúlyozva, hogy csupán a döntőképes, cselekvő alanyok lehetnek monások, míg a természet csupán a monások helyeit alkotja. Az áttelekült kozmosz, a monások szférája, mint mikrokozmosz csupán a monások lelkeiben képződik le. A monász nélküli szféra, az áttelekületlen kozmosz nem képződhet le a lelkek mikrokozmoszában. Wolff interpretációjában, amelyet Hegel és Herder is átvettek, az élettelen kozmosz is leképződik minden egyedben, úgy az organikus, mint az anorganikus szféra szintjén, amely egyfajta materialista teológiaiaként is felfogható. Erre a legkézenfekvőbb példát Hegel egyik alapművében, a „Philosophie der Geschichte” (1834) „Geographische Grundlagen der Weltgeschichte” című fejezetében találjuk meg, amelyben kihangsúlyozza a talajok, általában a természet és a szellem között fennálló meghatározottsági kapcsolatokat: „A szélsőségek nem kedvezők a szellemi fejlődésre” (Hegel 1966, 150) vagy „De sem a forró, sem a hideg égöv nem engedi meg az embernek, hogy szabad mozgáshoz emelkedjék, az eszközök gazdagságához, amely magasabb, szellemi érdekekért való tevékenységét lehetővé tenné. Az ember túl nagy tompultságban él; a természet leveri, s ő ennél fogva nem képes elszakadni tőle, pedig ez a magasabb szellemi kultúra első feltétele.” (uo.)

A fentiekből egyértelműen megállapíthatjuk, hogy Hegel materialista-determinista magyarázatot ad a természet-társadalom viszonyoknak: a természet meghatározza a

nép szellemét és kultúráját. Ez a magyarázat csak úgy születhetett, ha a természet, mint anorganikus kozmosz leképezi magát minden lélek mikrokozmoszában, ami az eredeti leibnizi monádszemléletben csak az organikusra volt érvényes.

C. Ritter, akárcsak később Fr. Ratzel is, erre a téveszmére alapozott, és ezáltal mindketten a földrajzi geodeterminizmus előfutáiraivá váltak. Ritter abból a megfontolásból, hogy nem létezik semmi abszolútum, a regionális értékekre, áttételesen pedig a regionális földrajzra helyezte a hangsúlyt, a determinált jellegű kapcsolatokra, az ember-természet viszony predesztinálására, azaz egy materialista-determinista perspektíva látott napvilágot a kultúra és a természet kapcsolatának tekintetében. Ugyanakkor tehát Leibniz relacionális (kapcsolati) térelméletét abszolút térelméletként értelmezték, ami megerősítette a Descartes–newtoni abszolút álláspontokat.

Egy másik téves interpretáció Kant eszméit illetően fogalmazódott meg. Ezek földrajzi átvétele elsősorban a klasszikus regionális paradigma megalapozója, A. Hettner nevéhez fűződik. Hettner Kantra hivatkozik mint külső tudománylegitimáló autoritásra, de tévesen értelmezte Kant ismeretelméleti osztályozását, mely szerint háromféle ismerettípust különíthetünk el: szisztematikus, chronologikus és chorologikus. Az utóbbi típus Hettner meglátásában azonos a földrajzzal (chorológia), mint a tér tudománya (Werlen 1993). Lényegében, Hettner tévedése a Kant által 1802-ben megírt „Physische Geographie” című tanulmány interpretációjában keresendő, amely az előző pontban tárgyalt ismeretelméleti elvekre alapul. Eszerint Kant a földrajznak propedeutikus szerepet tulajdonít, amelynek fő feladata a földfelszín leírása, regionális elemzések összeállítása kontinensek szerint, vagyis az ismeretek térbeli rendezése. Hettner fő művében (Die Geographie. Ihre Geschichte, ihr Wesen, ihre Methoden, 1927), tudomány-megalapozói sietségében úgy határozta meg a földrajzot mint chorologikus, azaz tértudományt, ellentétben a kanti elképzeléssel, mely szerint a földrajz nem tudomány, mint ahogyan a történelem sem, hanem egyszerűen ismeretközvetítő szerepe van. Másként fogalmazva, Hettner a tér fogalmi eszméjét anyagivá alakította át, a tér kauzális faktorrá, tárggyá alakult, melynek törvényszerűségeit a földrajz hivatott felfedezni, ezáltal pedig nem csak a geográfia vált mint tudományos diszciplína lehetővé, hanem megerősödött ennek az abszolút tér eszméjére épülő episztemológiai alapja is.

A térkonceptió fejlődése a hagyományos földrajzban (1880–1950)

A geográfiát a 20. század elején tértudománynak tekintették (Hettner 1927; Fliedner 1993; Werlen 1993; 1995), noha az empirikus tanulmányoknak erősen leíró jellegük volt, a tér szubsztanciájának magyarázata nélkül, amely számos térdiskurzust eredményezett, az elképzelt tértudomány helyett. Azaz az elemzett térségeknek megfelelt egy objektíven igaz magyarázat, de nem létezett egy objektíven igaz tér. A természetet és a társadalmat egymást kölcsönösen befolyásoló és kiegészítő részeknek tekintették, de ebben az együttesben a természeté volt a primátus. Ez alkotta azt az elsődleges és meghatározó környezetet, melyben kialakult és fej-

lódott a társadalom, döntő módon meghatározva ennek a fejlődését. Eisel (1979) (idézi: Werlen 1995) ezt a tárgyalási módot „konkrét ember–konkrét természet paradigma” jelzővel illette, habár egyes szerzők szerint (pl. Pohl 1986) ebben a periódusban kuhni értelemben vett paradigmák még nem alakultak ki. Ugyanezt Bahrenberg (1995) regionális paradigmaként határozza meg, mely megfelel egy premodern és preindusztriális világképnek, míg episztemológiai alapját az abszolút térszemlélet alkotja (Descartes–newtoni abszolút tér és a relacionális tér félremagyarázott, abszolutizált változata). Ennek értelmében a tér (régió) csupán egy tárgy a többi mellett, egy olyan egészet alkot, amely több az alkotóelemek pusztá összességénél, vagyis saját hatóerővel rendelkezik, egy önálló entitás. A tradicionális regionális paradigma térképződménye és ugyanakkor kutatási objektuma a régió, amely itt – eltérően a modern regionális paradigmától – önálló, külső és reális léttel rendelkezik, amelyet a kutatónak csupán fel kell fedeznie.

Tény, hogy a tér anyagi, tárgyi mivoltát empirikusan nem lehet bizonyítani, de még racionálisan sem. Maga Newton is külső instanciához nyúlt vissza, pontosabban Istenhez, teológiai magyarázatot adva a térnek. Newton döntő hatással volt a klasszikus földrajzra, Descartes mellett ő a megalapozója annak a térelméletnek, amely a geodeterminisztikus jellegű klasszikus tértudományi paradigma alapkövét képezi. Így alakult ki ebben a periódusban a geofaktorok eszméje, melyek a földrajzi teret alakítják. A geofaktorok között van a talaj, domborzat, növényzet, vizek stb. Mellettük megtaláljuk az embert is, de elsőrendűek a természeti erők.

Mint ahogyan az előzőekben láthattuk, a leibnizi eszmék Carl Ritter révén, a kantiak pedig Hettner révén kerültek be a földrajz gondolatvilágába, mint egy abszolút és szubsztanciális interpretáció, valamint egy okozati-determinisztikus magyarázat. Azáltal, hogy az egyének függőségi viszonyban állnak az anorganikus világgal, vagyis a természettel szemben, lehetetlenné vált az, hogy a cselekvés anyai meghatározzák saját céljaikat, és azok megvalósítása végett saját tudatuk és rációjuk alapján cselekedjenek. Más szavakkal, a földrajzi determinizmus egy, a világról alkotott holista és nomotetikus perspektívát alakított ki. A tér ezen általános jellegű tárgyalási módjából született a regionális földrajz (az ember integrációja a természetben és ez utóbbi hatása, regionálisan differenciált módon), mint idiografikus tudomány, amely egy régió összes földrajzi aspektusát tárgyalja. A regionalizálás öncélú volt, a régióknak ontológiai státust tulajdonítottak, egy objektív létezést, melyet csupán fel kellett fedezni és le kellett írni. „A hagyományos földrajz tértudomány volt, mégpedig a föld különböző tereinek tudománya” (Hettner 1927, 26). Hasonló volt a tájföldrajzi iskola tárgyalásmódja is, melyet a Hettnert követő földrajzos generáció alkotott meg. Eszerint a tér, a hagyományos földrajzi állásponttal megegyezve, egy önálló tárgy volt.

Klasszikus fázisában a földrajz kizárólagosan mint tárgytudomány működött, abszolút vagy abszolutizált térelméleti alapokon. Ezek számai visszanyúlnak Descartes-ig és Newtonig, amihez hozzáadódnak Leibniz és Kant átértelmezett elméletei. A földrajz klasszikusai gyakran legitimáló szándékkal nyúltak vissza a filozófia nagyjaihoz, de lényegében egy premodern társadalom, vagy a modernizá-

lás útjait járó társadalom feltételeinek megfelelően a teret mint tárgyat, anyagot határozták meg. A tér fogalma, illetve a tértudomány igénye később formai változásokon ment át (klasszikus regionális földrajz, tájföldrajz), de tartalmi szempontból mind a táj, mind a régió megmaradtak anyagi, tárgyi jellegű dolgoknak. Mindez egy determinisztikus-oksági diskurzust eredményezett. A geodeterminizmus ennek az interpretációnak a földrajzi változata, alapjai Herder és Hegel munkásságában keresendők, akik ily módon kívánták megrajzolni a népek kultúrájának relativitását és történelmi fejlődését.

A tér a modern földrajzban, avagy a térfogalom ciklusos mozgása

A kvantitatív forradalom és a tér-paradigma. A tér egyszerű, mechanikus determinizmus alapján történő vizsgálata akkor változott meg alapjaiban, mikor általánosult az a felfogás, miszerint a rendkívül komplexé vált társadalmak sajátos belső logika szerint szerveződnek, mely már nem felel meg az egyszerű embertermészet kapcsolatnak. Ez a változás egy új világszemlélet meghonosodása révén vált lehetővé a modern társadalmak geográfiai műhelyeiben (Wardenga 1995; Werlen 1995). A regionális társadalmak a modernizáció és globalizáció együttes hatása alatt alakultak át, kapcsolódtak be egy globális rendszerbe, amelyben a differenciálódások tér-funkció jellegűvé alakultak, a korábbi pusztán tér-jellegtől eltérően. A tradicionális földrajz anakronizmusa egészen a hatvanas évekig tartott, amikor az új világkép és az *elméleti és kvantitatív forradalom* ösztönzésére egy irányváltás következett be, több új versenyző paradigma jelent meg: faktorökológia, regionális kutatási paradigma, téranalízis paradigma. Ezen új posibilista orientációk a gazdasági tevékenységek szerkezetét és elrendeződését, a társadalom térbeli szerveződését tanulmányozták (Abler–Adams–Gould 1979). A tárgyak közti térbeli kapcsolódás fő kutatási témává lépett elő, mértani és topológiai távolságokkal kifejezve, térbeli modellekkel szemléltetve. Noha e kutatási módszer deklarált célja volt az elmélet-alkotás, a járt út alkalmatlannak bizonyult e célkitűzés megvalósítására, minthogy a térbeli-helyzetbeli kapcsolatokat állandóan egy külső elmülethez kell viszonyítani. Az egyes pontok egyszerű térbeli elhelyezkedése nem teszi lehetővé az elmélet-képzést, csupán egyszerű modell alkotásra ad alkalmat. A térbeli kutatások elhanyagolták az emberi és társadalmi tényezőt, melyeket csupán a tér részelemeiként kezeltek. Coffey (1981) egy elméletet mutatott be ezen tárgyalási mód és a rendszerelméleti megközelítés mezsgyéjén, melyben a különböző folyamatok játszóka a főszerepet. A térbeli folyamatok elemzése központi jelentőségű, és ennek két fő jellemzője van, a növekedés és a rendeződés. Mindkettő egy ideális egyensúlyi állapot elérését célozza. Látható, hogy csupán a tér „felülcímkézéséről” van szó, ezt úgy határozza meg, mint térbeli rendszer, anélkül hogy lényeges tartalmi változás történt volna a tér státuszában. Ez nem jelent azonban egy folytonosságot a paradigma terén, lévén az új paradigma alapját egy okozati-probalisztikus modell alkotja, mennyiségi karakterekkel, szemben az ezt megelőző periódus okozati-determinisztikus modelljével, melynek azonban főként leíró jellege volt. A kontinu-

ítás tartalmi szempontból abban nyilvánult meg, hogy a földrajzi kutatás fő témája továbbra is a tér maradt.

A magatartásföldrajz. A hetvenes évek vége felé egy új irányzat látott napvilágot *magatartás-földrajz* néven, amelyben a konkrét teret egy absztrakt tér váltotta fel. Az emberi magatartás közvetlen módon felelőssé vált a térhatású folyamatokért. A teret természetes környezetként fogták fel, melyből az egyének bizonyos ingereket (stimulusokat) receptálnak és értelmeznek, mindezek pedig meghatározzák az individumok térbeli cselekedeteit. Egyértelmű a szakítás a térbeli-pozitivistá tárgyalásmóddal. A hangsúly nem annyira a magyarázatra, mint inkább a megértésre, az empátiára tevődik át. Ebben az összefüggésben megjelenik az első az egyének által tudatilag felfogott és érzékelt tereket, azaz a kognitív tereket tanulmányozó irányzat, amelyben a kogníció folyamatát mindenképpen az illető alany társadalmi státusa és pozíciója határozza meg.

Megvizsgálva az újonnan kifejlődő mennyiségi paradigmák viszonyát különböző térkonceptiókhoz, megjegyezhetjük, hogy ezek pozitivista és abszolút térszemléletet feltételeznek. A szociális, gazdasági tereknek, annak ellenére, hogy lehatárolásukkor szociális, gazdasági és topológiai ismérveket használnak fel, anyagi, önálló státust tulajdonítanak. Ezért nyugodtan beszélhetünk a modern geográfia fázisában az abszolút térszemlélet cirkuláris mozgásáról. Deklaratív, de módszertani szempontból is egyértelmű szakítás állt be a klasszikus paradigmákkal, de az abszolút térszemle továbbra is döntően befolyásolta a földrajzi diskurzust.

Tulajdonképpen ugyanaz a domináns térszemlélet alkotja alapját mind a tradicionális, mind a tér-paradigma alapú térkonceptciónak. A mennyiségi forradalmat úgy is értelmezik, mint a geográfia tudománnyá változtatásának kísérletét egy olyan szakaszban, amikor a földrajz legitimációs problémákkal küszködött (régebbi keletű probléma, Hettner is a freiburgi iskola tudományrendszerező írásaira reagált).

A modern földrajzi térszemlélet továbbra is az abszolút tér eszméjére épít. Nyilván ez kiegészül egy erős mennyiségi orientációval, elsősorban a faktorökológia, a regionális kutatási paradigma és a téranalízis esetében. Annak ellenére, hogy a magatartásföldrajz a pozitívizmus ellen lépett fel, az általa használt térszemle abszolút jellegű. A magatartásföldrajz viszont, Buttimer fogalomtárát használva (Buttimer 1993) azt az átmeneti szakaszt képezte a geográfia fejlődésében, amelyben a klasszikus térszemléletre és a modern mennyiségi szemléletekre jellemző kívülálló pozíció (outsider) vagy a kívülről megfigyelő átalakul egy dualisztikus jellegű insider-outsider pozícióvá, azaz a teret már nem csupán kívülállóként, geometriai, objektivitás látszatát keltő távolságból szemléli, hanem bevonja az alkotó, cselekvő humán alanyok perspektíváját is, az úgynevezett percepciók terek formájában.

Jelenkori térkonceptiók

A földrajzi eszmék történetében kb. a nyolcvanas évek közepén ismét történt „valami”. A korszak legfontosabb eseménye a magatartás paradigmától és a pozitivistá-kvantitatív eljárásokon alapuló paradigmáktól történő fokozatos eltávolodás,

illetve az ezzel párhuzamosan lejátszódó közeledés a szociális elméletek irányába, elsősorban a funkcionalista és marxista elméletek felé. Jelenleg a térproblematika elsősorban az antropogeográfia keretében kerül előtérbe. Ebben a fejlődési stádiumban többek közt az a felismerés alakult ki, hogy a tér nem csupán a földfelszín egy darabkája, melyet bizonyos tárgyak jelenléte vagy hiánya jellemez. A tér több, mint ez, a teret a tárgyak és emberek közötti kapcsolatok strukturálják, a tér komponens elemei nem ortogonálisan (értsd geometrikusan), hanem centrum-periferikusan, városi központok körül csoportosulnak. Ennek ellenére bizonyos fogalmak továbbra is használatosak: központi helyek, vonzáskörzet, rendszer, hierarchia, rang, de tartalmilag kiegészültek minőségi vonatkozásokkal. Pontosabban a társadalomföldrajzi diskurzus dematematizálódott, azaz demisztifikálódott azáltal, hogy központi témája a szubjektum, a cselekvő egyén lett.

A földrajz és a társadalomelméletek. Ennek a paradigmaváltásnak központi eszméje az, hogy a tér elsődleges formáló tényezője a társadalom az alkotó egyéneken, csoportokon és intézményeken keresztül. Ennek az eszmének kiforrása során újraértelmeződik a folyamat fogalma, mind tartalmilag, mind térformáló szerepét illetően. A folyamat már nem tisztán térbeli, hanem elsősorban szociális. A folyamatok bizonyos tér- és időszekvenciákban zajlanak le. A teret csak az alkotó tárgyak és folyamatok révén lehet megérteni, mint egy interakciósztetet, mely egy történelmi folyamat eredménye. Urry (1985) szerint a tér és az idő csak akkor léteznek, ha meghatározott szubsztanciájú entitásokat, vagy legalább két egymással kölcsönhatásban levő tárgyat tartalmaznak. A tér nem szubsztancia, hanem egy szettkapcsolat különböző entitások között. Ezért nem helyes a tér-társadalom interakció fogalom-párosítást használni, a tér csupán a társadalmat tükrözi. Ezért irányultak az utolsó évtizedek térkutatási kísérletei a szociális elméletek felé. Mint ismeretes, a szociális elméletek a társadalmi élet, a társadalmi intézmények konstitúcióját és működését magyarázzák. Nyilván a társadalom működésének, a társadalmi élet szerveződésének léteznek térbeli feltételei, illetve a társadalmi cselekvésnek térbeli konzekvenciái és ez az összefonódás, illetve ennek az összjátéknak a felismerése a társadalomföldrajzi elméletet a szociális elméletek irányába befolyásolta. Nyilván a társadalomföldrajz-társadalomtudományok kapcsolat nem egyirányú, ugyanis a társadalomföldrajz központi kategóriái (hely, régió, táj, tér) egyre növekvő érdeklődést keltenek nemcsak a társadalomtudományokban (különösen az angolszász iskolában), hanem a politikai gyakorlatban is (nacionalizmus, regionalizmus, regionális fejlődés stb.).

Három szociális elméletcsoportnak van nagy befolyása a földrajzra, ezek: a makroelméletek (elsősorban a marxizmus, de bizonyos mértékben Wallerstein és Luhmann funkcionalizmusa is), a mikroelméletek (interakcionizmus, etnometodológia) és az első kettőt integráló elméletek (Giddens elsősorban).

Szemléletváltozás 1970 után: a tér és a marxizmus. A jelenkorban egy érdeklődésre mindenképpen számot tartó térszemléleti módot a marxizmus indított útjára, amely a teret a termelési helyek és különböző piacok összességeként értelmezi (Soja 1985). Tehát lényegében ebben az esetben is egy absztrakt térfogalommal

számolhatunk, a marxizmus számára a gazdasági tér objektíven adott, de már nincs semmi köze az abszolút determinista térszemléletekhez, ugyanis a gazdasági alap és az erre támaszkodó felépítmény (politika, tudomány, vallás stb.) elsősorban nem térbeli, hanem gazdasági elemeket tartalmaz. Ugyanakkor a marxista szociális elmélet a társadalmi mechanizmusokra figyel és nem bizonyos térbeli disztribúciókra vagy törvényszerűségekre, mint a regionális és a térkutatási paradigma.

Ezen értelmezésmód szempontjából különösen kitűnik a *francia marxista* iskola tradíciója, melynek illusztris képviselője *Henri Lefebvre*. Lefebvre elméletének középpontjában a tér mint társadalmi termék, társadalmi képződmény áll, és a jelenkori társadalomföldrajz domináns térkonceptiójának (konstruktivizmus) alapkövét jelenti. Fő munkájában (*The Production of Space*, 1974) azt a nézetet vallja, hogy a tér társadalmi jellegű, illetve hogy a társadalmi tér az a tér, amelyben a termelési viszonyok újratermelődnek: „a társadalmi tér a termelt dolgokat foglalja magába és tartalmazza ezek kapcsolatait együttlétükben és egyidejűségükben, relatív rendezettségükben avagy rendezetlenségükben egyaránt” (*Lefebvre* 1994, 73). A társadalmi tér átalakulása a termelőerők fejlődésének az eredménye, a falu-város kapcsolatok közvetítésével. A kapitalista térbeliség a térbeli egyneműség (homogenitás), a térbeli osztottság (fragmentáltság) és a rangsoroltság (hierarchizáció) megkülönböztetett kombinációján alapul (*Soja* 1985). Ez globális méreteket öltve formálólág kihat a mindennapi életre, a társadalmi létet többszörös centrum-periféria és függőség-dominancia ellentétpár-szintekbe szervezve. A társadalmi térbeliség nemcsak terméke, hanem termelője és újratermelője is a termelési viszonyoknak, egy allokatív hatalmi-politikai eszköz. Az osztályharc a társadalmi tér produkciója fölötti ellenőrzés megszerzésére irányuló harccá minősül. Az egyeduralom problematikája ezáltal központivá válik Lefebvre téziseiben; a hegemonia térbeli hatása az intézményrendszeren keresztül (állam és közigazgatás, politikai szervezetek), valamint az eszméken (értelmiség, szakembergárda) jut érvényre. Az állam ezáltal megerősíti pozícióit, a társadalmat a tudás és technológia segítségével, racionális elveken keresztül szervezi, a végrehajtást szolgáló intézkedések pedig politikai-ideológiai természetűek. Ezáltal az állam a térszervezést meghatározó tényezővé emelkedik. Említést érdemel az a megállapítás, mely szerint a különböző társadalmak sajátosan szervezik meg tereiket, jellegzetes időbeosztással és jellegzetes központjaival. Minden egyes társadalom egyéni termelési móddal, termelési viszonyokkal rendelkezik, ez ugyanakkor specifikus újratermelődési viszonyokat generál, ami a társadalmi tér kialakulásának fő mozgatórugója.

Lefebvre megkülönbözteti a tér reprezentációját, amely különböző szakértők (urbanisztikai és területfejlesztési szakemberek, egyéb technokraták stb.) konceptualizált, *reprezentált tere*. Ez az úgynevezett „elgondolt, modellezett” tér, a dominancia tere. Az előbbi kategória konfliktusos-antagonisztikus ellenpárja a *reprezentatív tér*, amely lényegében az alárendelt tér, a közönséges térhasználók tere, akik szimbolikusan értelmezik a térelemeket, ez a tér a mindennapi élet közege.

Az elsőre példa a tudomány, elsősorban a román regionális földrajz által alkotott és bizonyos hatalmi pozíciókat tükröző régió-(tér)szisztematika, amelyben elsoran-

gúak a természeti határok, illetve hiányoznak a kultúra által közvetített regionális egységek, azaz az egyszerű térhasználók identifikációs egységei, mint pl. a magyar vagy a szász lakosság téregységei: Kalotaszeg, Barcaság stb.

Az előbb felsorolt eszmei tartalmak harmonizációját, egységesítését a földrajz prioritásaiként kellene számon tartani, minthogy a geográfia hajlamos „valóság fölötti” tereket létrehozni, amelyekkel a regionális népcsoportok nem azonosulnak, tehát ezek a regionális identitástudatban nem reflektáltak.

Az *integratív irányzat* keretében kétségkívül a legnagyobb befolyása az utolsó évtized geográfiatörténetében *Anthony Giddens* 1984-ben közölt *struktúraelméletének* volt.

Giddens abból indul ki, hogy a társadalomtudományok, a földrajz kivételével, nem tulajdonítottak fontosságot a társadalmi rendszerek idő- és tértengelyek mentén végbemenő konstrukciójának. Kiindulópontként a földrajzosok közül *Torsten Hägerstrand időföldrajzi* fogalomtárát használja fel, azzal a céllal, hogy a társadalmi intézmények és a társadalmi élet idő- és térdimenzióban lezajló szerveződését megfogalmazhassa. Az időföldrajz szubjektcentrikus kutatási irányzat, amely Svédországban alakult ki, Lundban. A hangsúly a mindennapos cselekvések rutin jellegén van, melynek megfelelően minden egyén mindennapos – térben és időben leírható és modellezhető – utat ír le, amely aggregálva az „életpálya” fogalmával definiálható. A hangsúly az időre tevődik, míg Giddens az interakciók térbeli és időbeli elhelyezkedésére koncentrál. Szerinte minden interakció egy bizonyos ideig tart és egy bizonyos helyen, térben történik (1997). A tér konceptualizációjának céljával Giddens két alapvető fogalmat vezet be: lokális (locale) és jelenlét-elérhetőség.

A *jelenlét-elérhetőség* arra a képességre vonatkozik, hogy a szereplő interakcióba léphessen. Ez nyilván a tradicionális kultúrák esetében a fizikai közelség függvénye, mivel a közlekedés és kommunikáció médiuma azonos. A modern társadalmakban a jelenlét-elérhetőség az elkülönült kommunikációs és szállítási médiumok technológiájától függ. Pl. Kolozsvár és Nagyvárad mint lokálisak közötti interakció egészen más jellegű lenne, ha csúcstechnológiával rendelkező szállítási eszközök, mint az interakció kontextusa lehetővé tennék azt a kapcsolatot (TGV-vel félórás utazási idő, a jelenlegi két és fél óra helyett). Ugyanakkor az elérhetőség a test fizikai tulajdonságaitól és a környezet egyéb jellegzetességeitől is függ, mint például az úgynevezett „állomásoktól” (stations), amelyek lényegében a társas interakciók csomópontjai. Ide sorolhatók például a városok vagy ezek keretében a belváros stb. A *lokális* a tér használatára vonatkozik, ami az interakció „setting”-jét, azaz kontextusát határozza meg. A tér használatát illetően Giddens nyilván elsősorban nem a hagyományos területhasznosítási kategóriákra gondol (erdő, kaszáló stb.), hanem arra az anyagi kultúrára vagy artefaktumokra, amelyek a cselekvés eredményei és ugyanakkor feltételei, kontextusai is. A lokális giddensi értelmezése nem a „helyi”-vel fordítható, ugyanis megjegyzi, hogy a lokális rendkívül eltérő kiterjedésű tartalmakra vonatkozik, lehet egy lakás, lehet egy utcasarok, lehet város, falu vagy akár politikai határokkal jelölt nemzetállam. Fontos emlékeznünk arra, hogy mindez csupán az interakció kontextusát jelzi. Giddens szerint a lokálisok *regionalizálva* vannak, ami nem jelent egyebet, mint annak a meghatározását, hogyan oszlik az

egyének tevékenysége tér-idő zónákra szabványos, rutinszerű társadalmi gyakorlat vonatkozásában. Ennek megfelelően a térbeliség három formáját különböztette meg:

- *térbeliség, mint régió*, ahol elsősorban a Goffman által leírt *elülső és hátsó régió* fogalom párra épít;
- *térbeliség, mint a lokális centrum-periféria* jellegű szerveződése;
- *térbeliség, mint az intézmények és konvenciók helyhez kötött adottságai.*

Megjegyezzük még, hogy Giddens elméletében felhasználja azt a hágerstrand-i eszmét, miszerint a térbeliség és az időbeliség a társadalmakban *idő-tér zónák* formájában kombinálódnak. Ez azt jelenti, hogy minden tevékenység egy jellegzetes idő-tér zónában zajlik le. „A tipikus tevékenységeket regisztrálva könnyen felvázolhatjuk életük „tér-idő rendszerét“ (Giddens 1997, 130). Ugyanakkor a tevékenységek időben és térben való elhelyezését három tényező befolyásolja:

- *képességi korlátok (capability constraints)*, amelyek az ember mint biológiai lény eszméjére épülnek, és ilyen szempontból azonosságot mutatnak a müncheni szociálgeográfia alapfunkcióinak eszméjével. Pontosabban arra vonatkozik, hogy mint biológiai lény az ember szükségszerűen rá van kényszerülve bizonyos tevékenységek elvégzésére (alvás, táplálkozás), azaz rá van kényszerülve bizonyos idő-tér rendszerek kialakítására;
- *társasági korlátok (coupling constraints)*; ez a fizikai környezet teremtette korlátokra vonatkozik, amelyek megakadályozhatják az interakciók kialakulását bizonyos térben és bizonyos időpontban. Minden térnek létezik egy „zsúfolt-sági határa”, amely meghatározza, hogy bizonyos időpontban hány ember tartózkodhat bizonyos térben, bizonyos tevékenységet folytatva (Giddens 1997);
- *uralkodó korlátok (authority constraints)*, amelyeket a társadalmi rendszer határoz meg, és az uralkodó hatalmi viszonyokat tükrözik. A hatalmi kérdés a hozzáférhetőség és az esélyek tükrében vetődik fel, ami a társadalmi rétegződés, valamint bizonyos tevékenységeket korlátozó normatív döntések elemzését teszi szükségessé.

Giddens szerint az idő-tér zónák centrum-periférikusan szerveződnek. Például az aktív személyek centrum jellegű idő-tér zónái a munkahely és a lakás. Heterogénebb társadalmakban a város, vonzáskörzetével együtt, alkotja a legfontosabb érintkezési helyet térben és időben. Ezek a kommunikációs és interakció-fórumok. Giddens szerint a tér azért fontos, mert lehetővé teszi az interakciórendszerek létrejöttét, azaz a tér (térbeliség) alapvető tényezője a cselekvésnek.

Ugyanakkor Giddens megpróbálja a szociális szféra mikro- és makroszintjeit összefogni, illetve a struktúra-cselekvés ellentétet felszámolni. Szerinte a struktúrák megengedik, vagy ellenkezőleg: fékezik egyes cselekvéstípusok kibontakozását, míg az egyének cselekvéseikkel újratermelik vagy megváltoztatják a struktúrákat. Ebből adódik a szociális struktúrák dualisztikus jellege, mivel ezek ugyanakkor a cselekvés feltételei és újratermelődnek a cselekvés eredményeként. Meg kell jegyeznünk, hogy a struktúra fogalma szabályok és erőforrások összességére irányul

és nem valamilyen anyagi térstruktúrára. A strukturáció fogalma ebben a megközelítésben központi fontosságú és azokat a módszereket jelenti, amelyekkel a szociális rendszerek létrejönnek és újratermelődnek. Ez az utóbbi két folyamat térben és időben szituált szereplők interakcióinak az eredménye, akik egy sor szabályt és erőforrást használnak fel (*Lallement* 1996). Mint meglátjuk később, Giddens elméletének nagy befolyása volt a geográfiára, elsősorban a modern regionális földrajz paradigma, valamint a cselekvésorientált szociálgeográfia keretében.

Gyakran említik ebben az integráló jellegű tudományelméleti összefüggésben *J. Habermas* kommunikáció-cselekvési elméletét. Ennek a középpontjában a kommunikáció, mint cselekvési forma áll, amely a társadalmi közeget képezi és arra a cselekvésre vonatkozik, amellyel az egyének terveiket hangolják össze közös megengedés alapján. Habermas magyarázatot adott a társadalmi fejlődés kérdéskörére is, amely felfogásában nem más, mint az intézményrendszer és a mindennapi élet világának (*Lebenswelt*) elkülönülési folyamata. Ez utóbbi a modern társadalmakban mint társadalmi alrendszer működik, amely egyre erőteljesebben a teljes rendszer ellenőrzése alá kerül gazdasági és adminisztrációs úton. A földrajz számára a fent ismertetett eszmék közül külön relevanciával bír a kontextualitás elve, melynek értelmében a társadalmak térben és időben strukturálódnak. Egy hasonló, a földrajz számára termékenyítő eszme a kapitalizmus természetéről szól, ami megtalálható a tér, mint a kapitalizmus terméke eszmekörökben (marxista földrajz, melyet már a Lefebvre nevével fémjelzett áramlatról szóló alfejezetben vizsgáltunk).

Összegezve elmondhatjuk, hogy a fent említett szociális elméletek szerint az abszolút álláspont a földrajzi térről nem bizonyul már koherensnek, mivel ha a tér üres, akkor maga a tér sem létezhet (*Sayer* 1985). A tér médiuma és ugyanakkor terméke a cselekvésnek és a társadalmi kapcsolatoknak. Ez a dualista tér-idő strukturálás annyira összefogja a szociális és térstruktúrákat, hogy az utóbbiak a társadalmi kapcsolatok és struktúrák anyagi formái lesznek. Amint már láttuk, ezt a kapcsolatot sejtette H. Lefebvre is. Ennek megfelelően a társadalom a térben válik konkrétummá, a tér maga pedig egy ideológiai és politikai létesítmény. Ezzel pedig, mint láthattuk a szociális elméletek, különösen A. Giddens és H. Lefebvre révén, visszajutottunk a leibnizi relacionális térszemléhez. A térkonceptió az utolsó évtizedekben erősen relativizálódott, a teret fogalomként használják, nem pedig külön léttel bíró kutatási tárgyként.

Az akcionista (cselekvésorientált) irányzat. Egyes szerzők szerint (*Wirth* 1979), az ember és környezete közti kapcsolat minden esetben társadalmi közvetítéssel megy végbe. A tér alkotóelemei az emberi tevékenység révén nyernek funkciót, ezáltal kapnak értelmet, azaz az ember természeti környezete az emberi tevékenység által definiálódik. Maga a tér az előbbi tevékenységek révén szerveződik vagy bomlik fel. Az akcionista szemléletmód egyik legfontosabb képviselője a svájci geográfus *Benno Werlen* (1987), aki úgy véli, hogy a cselekvés a társadalom kezdeti (primér) szerveződési módja, ellentétben a magatartásföldrajz álláspontjával, mely szerint a döntéshozatali folyamatban meghatározó jelentőséggel bír az emberi magatartás, amely befolyással van a térre is. Ugyanazon szerző szerint a tér problémái egyben a

cselekvés problémái, a fő hangsúly tehát nem magára a térkutatásra esik, hanem a cselekvést meghatározó körülményekre, és a cselekvés társadalmi jelentőségét igyekszik feltárni. A posztmodern társadalmi viszonyok közepette, melyek a globalizmus jegyeit hordozzák magukon (nagy távolságokat átfogó társadalmi kapcsolatok, melyek túllépik a lokális horizontot és a termelési viszonyok által meghatározottak; globális kommunikációs rendszerek létrejötte a tér-idő kompresszió révén) nem a tér képezi a társadalomföldrajzi tudományos feltárás tárgyát, hanem az emberi tevékenységek (cselekvések) különböző térbeli és társadalmi szituációkban (Werlen 1993). A hagyományos társadalmak gazdasági-szociális viszonyai közepette a teret a földrajzi megismerés tárgyaként tartják számon. Ezeket a tradicionális társadalmakat a következő jellemzőkkel írhatjuk le: nagyfokú tér-időbeli stabilitás, az emberi közösségek lokális horizonthoz való kötöttsége, alacsonyfokú mobilitás, face-to-face típusú (közvetlen) kommunikáció, a rokoni kapcsolatok különleges fontossága, a cselekvés tér-időtől és a természettől való függősége. Werlen véleménye szerint a társadalomföldrajz az emberi tevékenységeket kutató tudományág, ennek következtében a tér már nem csupán egy materiális tárgy egyéb tárgyak között. A tér egy olyan fogalommal alakul, amely „a kiterjedéssel rendelkező tárgyak térbeliségére vonatkozik” (Werlen 1993, 250), és amely lehetővé teszi a dolgok megnevezését és osztályozását. A hatalmi struktúrák problémaköre és ezek befolyásának mértéke a cselekvő szereplőkre különösen nagy hangsúllyal szerepel ebben az elméletben. Ilyen értelemben a cselekvések térbeli körülményei kifejezik a hatalmi viszonyokat is. Mindezek ellenére ez az elmélet nem magyarázza a makroszintű folyamatokra való átmenet problematikáját, azzal együtt, hogy a mikroszintű struktúrákban és folyamatokban érzékelhető hatás egyértelmű. A földrajz legfőképp e két probléma-megközelítési szint közti kapcsolat megteremtésében játszhat fontos szerepet, minthogy az akcionista paradigma önmagában nem alkalmas a dilemma feloldására.

A werleni elmélet egyes szerzők szerint (Blotevogel, Meusburger, Ossenbrügge stb.) fordulópontot jelent a társadalomföldrajz evolúciójában, elsősorban a cselekvésközpontú társadalom- és térkutatás tematizálása révén. Elméletét számos kritika is illette, amelyet megerősített az a tény, hogy eddig Werlennek nem sikerült elméletét megfelelő módszertannal, azaz egy empíriai résszel kiegészíteni, eltérően a modern regionális földrajz képviselőitől (Gregory, Pred, Pohl stb.). A werleni elmélet kritikáját a következő pontokban foglalhatjuk össze:

- Nem oldódik meg a makroszintű térmeghatározó folyamatok problémája, mivel a cselekvés elmélete mikroszinten marad. A cselekvések konstituálják a társadalmat, illetve a társadalmi struktúrák befolyásolják a cselekvést;
- A részlegesen modernizált társadalmakra egyes tételek nehezen alkalmazhatók. A globalizáció vagy a lokális horizont integrációja a tradicionális társadalmakban és a parciálisan modernizált társadalmakban nem annyira erős, mint ahogy ezt Werlen mindent átfogó megateóriájában feltételezi. Pontosan a posztmodern társadalom jegyeihez tartozik az a kontextualitás és sokszínűség

is, amit Werlen munkájában csupán deklaratív szinten teljesít (kulturális szubjektivitás);

- Igaz, hogy a tér mint ontológiai struktúra nem létezik (azaz nem létezik mint tárgy), nincs saját hatóereje, nem lehet valaminek az oka, nem magyarázandó vagy magyarázott változó, viszont léteznek bizonyos helyzetkapcsolatok, kapcsolatok tárgyak között, amelyeknek térkomponense is van. Például a funkcionális távolság bármilyen technológiai feltételek között egy fizikai tér komponenst is tartalmaz. Nem az ontológiai térkategória, hanem a térbeliség mint minden létező dolog alaptulajdonsága a központi fogalom. A kérdés az, hogy milyen jelentősége van a térnek és nem az, hogy mi a tér.

Következtetések

A tanulmányban követhettük, hogyan torzította el Wolff, Herder és Hegel a leibnizi relacionális térszemléletet, hogyan értelmezte földrajzhoz illő hűséggel Hettner a kanti tér- és ismeretelméletet, illetve láttuk, hogy mindez, bizonyos társadalmi feltételek mellett, az abszolút, anyagi térszemlélet dominanciájához vezetett a geográfiában, amely a maga során a geodeterminizmusba torkollott. Az abszolút térszemlélet fél évszázados dominanciája után megerősödött a relacionális térszemlélet, elsősorban a társadalmi elméletek geográfiai diskurzusba és kutatásba való bevonásával. Annak ellenére, hogy gyakran használt fogalom a földrajzi térről nem született még egy általánosan elfogadott, egységes elmélet, ami nem is lehetséges több okból kifolyólag. Ezek közül a legfontosabbak:

- A földrajz jelenleg roppant meghasonlott, tagolt képet mutat, sok diszciplínára darabolódott fel, sokan közülük nem kimondottan térbeli tulajdonságok tanulmányozásán alapulnak (szociálgeográfia, vallásföldrajz, történeti földrajz stb.);
- Természeti földrajz-társadalomföldrajz dichotómia. A geográfia ezen alapágazatai más-más, egymástól gyökeresen eltérő térfelfogással rendelkeznek. Az első a hangsúlyt az abszolút és szubsztanciális térre helyezi, amely racionálisan megismerhető és elsősorban természeti értelemben felfogott tér. A második a relacionális térkonceptióra alapoz, tehát számos relatív teret tanulmányoz anélkül, hogy egyik vagy másik relatív térnek abszolút ontológiai létet és kizárólagosságot tulajdonítana (szociáltér, mentális tér, gazdasági tér, várostér, akciótér stb.);
- Makro-mikro dichotómia (globális versus lokális). A társadalom térbelisége különböző méretű egységekből tevődik össze (faluközösség, regionális közösség, nemzet stb.). Ennek megfelelően más elemzési módszereket kell használnunk attól függően, hogy milyen térszinten dolgozunk. Ehhez fűződően beszélünk módszertani holizmusról (a felső szintről indulunk ki, ez határozza meg az alsó szinteket) vagy módszertani individualizmusról (kiindulópont az egyén, akinek a cselekvései, tevékenységei hozzák létre a makroszintet);
- Minőségi-mennyiségi módszerek közötti dichotómia. A mennyiségi helyettesíthető a posszibilizmussal, ami a konkrét jelenségek magyarázatára hivatko-

zik. A minőségi módszerek komprehenziót vagy megértést feltételeznek. Az előbbi a természettudományokban, konkrét esetben a természetföldrajzban, de egyes társadalomföldrajzi paradigmákban is (városökológia, regionális tudomány, tértudomány) használatos, nomotetikus jellegű, és alapvető kutatási módszerei a kísérlet, a dokumentumelemzés és az ankét. A második túlnyomóan a társadalmi tudományokban, konkrét esetben a társadalomföldrajzban használatos, ideografikus jellegű, alapvető módszerei a partícipatív megfigyelés és az intenzív interjú;

- A matematikai apparátus kevésbé intenzív használata, ugyanis a földrajzi jelenségek – ha egyáltalán ezek analitikus szinten léteznek is – nagy része nem kvantifikált, vagy nem alapszik experimentálisan ellenőrizhető ismereteken, amiért, összehasonlítva a „kemény tudományokkal”, a földrajz egy hatalmas diszkurzushalmazból tevődik össze;
- A posztmodernista irányzat meghonosodása a földrajzban, mely olyan új jelenségekben és kutatási témákban nyilvánul meg, mint a kvalitatív forradalom, a marxista társadalomelmélet újjáéledése, a racionális magatartás kérdésbe vonása a gazdasági telephelyelméletekben, az egyetemes igazság elutasítása, metateóriák helyett mikroszintű analízisek kidolgozása, különbségek elfogadása, kontextualizálás, feminista földrajz, a posztfordizmus hatása a térszervezésben, tér és egészség (ökológiai irányzat).

Minden társadalom nemcsak saját történelmét, hanem saját tereit (saját földrajzát) is megtermeli, illetve újratermeli. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az objektivitást nem lehet érvényesíteni a tér problémáiban, a tér még mindig szubjektív fogalom marad. Más szóval a földrajzi tér, szubjektív módon, de funkcionálisan, polarizációs központok köré szerveződik, ezek a központok pedig egy többszintes hierarchikus rendszert alkotnak. Lényeges különbséget kell tennünk a társadalom térkonstrukciói és a természet térkonstrukciói között. Míg az első szubjektumcentrikus és egy társadalomcentrikus geográfia kutatási tárgyát képezheti, addig a második objektumcentrikus és elsősorban a mennyiségi, „erős tudományok”, azaz a természettudományok keretében releváns kutatási tárgy. Az abszolút tér kompetenciái az anyagi világban találhatók, míg a térbeliség a tudat vagy az interszubjektíven létrejött társadalmi világ egyik tartozéka.

Ha a „tartályszerű tér” nem is aktuális, távol állunk mind elméleti, mind kutatásmódszertani szempontból attól, hogy lemondjunk a térre tartott igényeinkről. Ezeket legfeljebb újraértelmezhetjük a „térbeliség” segítségével. Ez azt jelenti, hogy a hangsúly már nem a téren, mint entitáson áll, hanem a térszervező folyamatokon, illetve a térnek a társadalmi folyamatokban betöltött szerepén. Hozzá kell fűznünk azt is, hogy a werleni tértagadás etnocentrikus (kultúracentrikus), ugyanis a „tartályszerű tér” eszme megfelel a klasszikus földrajz társadalmi háttérének, pontosabban egy társadalomtípusnak, a premodern társadalom feltételeinek. Ezzel ellentétben, Werlen szerint, a térről való lemondás a modern, illetve posztmodern társadalmak feltételeit tükrözi. Tisztázatlan marad azon társadalomtípusoknak megfelelő térszeme, amelyek a premodern és modern fázisok között helyezkednek el,

mint például a kelet-európai társadalmak. Ha egyáltalán programszerűen meg akarjuk fogalmazni a földrajz tárgyát, akkor továbbra is megoldatlan marad egy alapvető kérdés: ezekben a társadalmakban melyik is lenne a legmegfelelőbb térkonceptió?

Tehát az utóbbi időben megsokasodtak azok a szakmai igények, amelyek egy normatív-kritikai földrajzi irányzat térhódítását tartanak kívánatosnak, amely egy „a tér politikai-gyakorlati tudománya” lenne (Boesch 1989). Ez egy olyan orientáció, amely egyben bizonyos ideológiai elkötelezettséget is megkíván a geográfusok részéről. Ezen új hullám képviselői egyidejűleg nagy politikai-ideológiai irányzatokkal azonosulnak. Egyértelműen a marxista, feminista és humanisztikus földrajz képviselői tartoznak ide. Ezen orientációk olyan támaköröket feszegetnek a kutatásaik során, mint az egyenlőtlen fejlődés vagy a társadalmi csoportok közti egyenlőtlenség, mindezeket természetesen a problémakörök térbeli vetületeivel összhangban. Megállapítható, hogy a térbeli struktúráknak is van morális aspektusa, amely fenntarthat régi egyenlőtlenségeket és újakat is teremthet. Mindazonáltal alapvető különbségek mutathatók ki a marxista földrajz és az utóbbi két orientáció között (feminista és humanisztikus), mely különbségek az eltérő vizsgálódási szintek mentén rajzolódhatnak ki. A marxista tárgyalási módra a holisztikus megközelítés jellemző, míg a feminista és humanisztikus tárgyalási módra az individualista perspektíva. Az utóbbiak esetében az egyén kerül a figyelem középpontjába, a környezettel és a közösség tagjaival való kapcsolatában ezen kapcsolatok feltérképezése pedig a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek enyhítése-felszámolása, valamint az életminőség javítása szempontjából tesz szert jelentőségre.

A kritikai irányzat megkülönbözteti a teret a helytől, illetve ezek dialektikus egységének elvét hangsúlyozza ki. Eszerint a hely a mindennapi élet, a mindennapi cselekvések színtere, amely közelít a Hägerstrand által megalapozott és Giddens által a társadalmi elméletbe beépített *időföldrajz* központi témájához (mindennapi rutin cselekvések által strukturált tér-idő zónák). Az újabb kritikák (Unwin 2000) határozottan elutasítják a lefebvri eszméket és az azokon alapuló és a nyugati geográfiai gondolkodásban befolyásos tér mint társadalmi konstrukció eszméjét, tekintettel arra, hogy figyelmen kívül hagyják az idő fogalmát, a mindennapi cselekvéseket (különösen azokat, amelyek egyenlőtlenségeket termelnek). Megválaszolatlanok azok a kérdések, hogy hogyan változtathatjuk meg a társadalmat, hogyan válhatnak a terek egy jobb élet színtereivé (a modernizmus egyik alapvető hite). Bahrenberg (1995) ugyanilyen szellemben ír, habár kezdeti munkái a mennyiségi paradigmák jegyében születtek, és a geográfia jövőjét a területiség elvén alapuló, kereslet- és döntésorientált diszciplínában látja, amely konkrét társadalmi-területi problémák megoldását célozza (például a területhasznosítás helyi és regionális vetületei).

A társadalomföldrajz jelenlegi fejlettségi színvonala azzal a felismeréssel is leírható, miszerint a tér már nem csupán a földfelszín egy lehatárolt része, amelyet a térelemek lokalizációja jellemez. A tér – az öt alkotó elemek szerint strukturálódva – nem ortogonálisan, hanem polarizációs központok körül, centrum-periférikusan szerveződik. Úgy gondoljuk, hogy a problémafelvetés jelen formájában nem kíván az abszolút (szubsztanciális) vs. relatív tér polémiában döntőbíráskodni. A filozófiai

vagy földrajzi érvelések nem vezetnek semmilyen pozitív eredményre, az egyetlen építő hozzáállás a térről szóló episztemológiai viták polifonikus jellegének elfogadása lehet, valamint a tér-kultúra (társadalom) viszonyának relativizálása illetve kontextualizálása.

Irodalom

- Abler, R.–Adams, J.–Gould, O. (1979) *Spatial Organization. The Geographers View of the World*. Englewood Cliffs, New Jersey.
- Bahrenberg, G. (1995) Paradigmenwechsel in der Geographie: vom Regionalismus über den raumwissenschaftlichen Ansatz wohin? – Matznetter, W. (Hrsg.) *Geographie und Gesellschaftstheorie*. Referate im Rahmen des „Anglo-Austrian Seminar on Geography and Social Theory“ in Zell am Moos. Oberösterreich. Wien: Universität Wien (= Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeographie 3.) 25–32. o.
- Blotevogel, H.H.–Heinritz, G.–Popp, H. (1987) *Regionalbewusstsein-Überlegungen zu einer geographisch-landeskundlichen Forschungsinitiative*. Informationen zur Raumentwicklung, 7/8. Bonn.
- Boesch, M. (1989) *Engagierte Geographie. Zur Rekonstruktion der Raumwissenschaft als politikorientierte Geographie*. Erkundliches Wissen 98. Steiner, Stuttgart.
- Buttimer, A. (1993) *Geography and the Human Spirit*. John Hopkins University Press, Baltimore.
- Coffey, W. (1981) *Geography: towards a general spatial systems approach*. Methuen, New York.
- Descartes, R. (2000) *Principiile filosofiei*. Ed. Iri, București.
- Fliedner, D. (1993) *Sozialgeographie*. de Gruyter, Berlin.
- Giddens, A. (1997) Time, Space and Regionalisation. – Gregory, D.–Urry, J. (eds.) *Social Relations and Spatial Structures*. MacMillan, London. 265–295. o.
- Gregory, D. (1998) *Explorations in critical human geography*. Druckagentur Jürgen, J.–Sause, Heidelberg.
- Hegel, G.W.F. (1966) *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heidegger, M. (1994) *Ființă și timp*. Ed. Jurnalul Literar, București.
- Herder, J.G. (1967) *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Löwit, Wiesbaden.
- Hettner, A. (1927) *Die Geographie. Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*. Breslau.
- Johnston, R.J. (1997) *Geography and Geographers. Anglo-American Geography since 1945*. Arnold, London.
- Kant, I. (1905) *Physische Geographie*. Verlag von Felix Meiner, Leipzig.
- Kant, I. (1994) *Critica rațiunii pure*. Ed. Iri, București.
- Lallement, M. (1996) *Istoria ideilor sociologice*. vol. II, Imprimeria de Vest, Oradea.
- Lefebvre, H. (1994) *The Production of Space*. Blackwell, London.
- Leibniz G.W. (1994) *Monadologia*. Ed. Humanitas, București.
- Nemes Nagy J. (1998) *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Newton, I. (1956) (ford.) *Principiile matematice ale filozofiei naturale*. Ed. Academiei, București.
- Pohl, J. (1986) *Geographie als hermeneutische Wissenschaft*. Münchener Geographische Hefte. 52.
- Soja, E.W. (1985) *The Spatiality of Social Life: Towards a Transformative Retheorisation*. – Gregory, D.–Urry, J. (eds.) *Social Relations and Spatial Structures*. MacMillan Education, London. 90–127. o.
- Thrift, N. (1996) *Spatial formations*. SAGE Publications, London.
- Urry, J. (1985) *Social Relations, Space and Time*. – Gregory D.– Urry, J. (eds.) *Social Relations and Spatial Structures*. MacMillan Education, London. 20–48. o.
- Sayer, A. (1985) *The Difference that Space makes, Social Relations and Spatial Structures*. – Gregory, D.–Urry, J. (eds.) *Social Relations and Spatial Structures*. MacMillan Education, London. 49–66. o.
- Störig, H.J. (1997) *A filozófia világtörténete*. Helikon, Budapest.
- Unwin, T. (2000) *A waste of space? Towards a critique of the social production of space*. Transactions of the Institute of British Geographers. 11–29. o.
- Wardenga, U. (1995) *Geographie als Chorologie*. Franz Steiner, Stuttgart.
- Werlen, B. (1987) *Gesellschaft, Handlung und Raum*. Erkundliches Wissen, Band 89. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Werlen, B. (1993) *Gibt es eine Geographie ohne Raum? – Erdkunde*. 47. 241–254. o.
- Werlen, B. (1995) *Sozialgeographie alltäglicher Regionalisierungen*. Band 1. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Wirth, E. (1979) *Theoretische Geographie. Grundzüge einer theoretischen Kulturgeographie*. B. G. Teubner, Stuttgart.

WAVES OF GEOGRAPHY'S SPATIAL APPROACH

JÓZSEF BENEDEK

This paper represents a short overview about the evolution of the space concept both in philosophy and geography. I have identified a few crucial moments in this evolution, represented by the misinterpretation of relative space conceptions (especially Leibniz and Kant) by Wolff and Hettner, which has been conducted to the dominant position of absolute space concepts until recent. The overpresence of the absolute space conception was deconstructed by recent evolutions, especially by the social theory based critical geography and by the "new geographies" (modern cultural geography and modern regional geography). In the latest sense the space became relative and constructed from different social and political institutions.